

В ПАЛІТУРНІ

Листя дерев п'є соки землі. Соки землі піднімаються до найвищих верховіть, до найменших листочків каналами корінів, цівками стовбурів... Стовбуром і корінням зв'язано листочок із землею, соками якої він живе. Це я добре розумію. Це така проста істина, це навіть не з царини натур філософії. Але це гнітить мене. Цей зв'язок гнітить мене. Бо теля родиться від корови, порося від свині, а лоша від кобили... Як перейдеш закон? Друзі мої! Я хочу бути одвертий, хочу трішечки спогадів. Ах, спогад! Приємна й прикра річ. Бо приємно згадати радісну, безжурну картину зі свого життя, знову зарожевіти пережитим дитинством, коли дитинство було, коли не забулося воно, як забувається кошмарну маячню, десь лежачи в тифу під стіною брудного бараку, на степовому забутому полустанку... Буває таке дитинство. Тоді прикро. Тоді просто ставляєш хрест—дитинства не було, а народився ти на світ білий віком дванадцяти років... Народився на світ білий, припустимо, лошам. Бо є на світі зв'язок—від кобили родиться лоша, а порося ніколи не родиться од кішки.

Я народився на світ віком десяти років і народився палітурником. З того часу я перемінив не одну професію, був бібліотекарем, „пішмашиністкою“, режисером „живої газети“ діловодом, працював на бурякових плантаціях, але моя перша професія позначилася на мені...

Я люблю книгу, я з внутрішнім тримтіння перегортаю сторінки старої, забутої, нікому непотрібної книжки—я відчуваю, життя б'є з кожної найдрібнішої літери, що так подібна до безлічи інших відбитих на жовтих аркушах... Так життя гарячим струменем б'є з кожної літери. Тоді, коли мені було десять років, я більше за інших любив книжки, друковані стародавнім „петровським“ або „елізаветинським“ шрифтом, з дворогою літерою „ять“ і влєртим коштрубатим, незграбним, наче в нього відламали праву руку „твердим знаком“... Я побожно перегортав сторінки старих томів „Русской Старины“ або „Отечественных Записок“, нічого не розумів у закрутистих писаннях і милувався стрункими шерегами, колонами літер... колонтитули на верхньому полі аркуша здавалися мені командувачами колон, і що більше цифр мав колонтитул, то старший мав бути командувач... Читав я усякі книжки без контролю, без вибору, що траплялося під руку. Траплялися книжки дитячі, але я не любив книжок про дітей, що їм добре жилося, що їх любили, обдаровували цяцьками й цукерками вдома, а в школі ставили „п'ятьорки“.

Школа!

Десяти років я вже викреслив чотири роки зі свого життя, проведені мною в хедері... Я мав бути в ньому більше, але був нещасна дитина, на мене сипалися заслужовані й незаслужовані негоди. Та, як каже мудре прислів'я, „не було б того щастя, так нещастя допомогло“.

Раїса Лейзерівна—дочка нашого „ребе“ викладала нам російську мову. Вона мала іезуїтську звичку битися ребром правої руки по чому

влучить. Збоку мене сидів літній белбас—син місцевого аптекаря, Юрка. Йому мусило влетіти, а влетіло мені. Він не визнавав м'якої вимови. Тому, коли Раїса Лейзерівна загадала йому читати з Гоголя, він прочитав: „Тарас Булба как толко пріехал“ і т. д.

Раїса Лейзерівна розмахнулася, хотіла вдарити його, а попала мене в горлянку... в мене посипались зелені, червоні й сині ліхтарики з очей, з носа потекла червона юшка, я підвівся, поточився й вийшов з класи... Більше до хедеру я не вертався...

Тоді я й народився палітурником.

Спочатку мене вмовляли йти знову до хедеру, потім наказували, затим загрожували вищою мірою кари, а після всього таки покарали батько братовими підтяжками, бо я в-перше до школи йти не хотів... До школи я й не пішов, і мене зіслали в палітурню.

Палітурня містилася в одному з нами подвір'ї в маленькій критій очеретом хатинці... Очерет той уже кілька років як почорнів, злежався крихкою та прілою масою, бо хатину мабуть од віку не перекирвано... А коли вряди-годи господар подвір'я наважувався робити ремонт—шили новий гребінь.

Тоді хата набирала комічного вигляду й нагадувала мені мелеївського двірника Савку, що ходив обшарпаний та брудний, але в новому чистому, з блискучим козирком, кашкеті.

В хатині було дві кімнати з маленькими вікнами, так що доводилося палити світло—лише сонце звертало на захід. Низька стеля з почорнілими, немазаними, кривими сволоками завжди була в павутинні, а до того ще підмайстер Панько мав звичку ліпити до сволоків зайві чи браковані корінці, половинки обгорток, або просто шматки кольорового паперу. Від цього здавалося, що стелю прибрано гірляндами екзотичних рослин, а ввечері, коли горіли й чаділи гасом дві одинадцятилінійні лампи, від тих гірлянд розповзалися по майстерні поплутані тіні... Такий химерник був той Панько! Ми з ним одразу стоваришувалися, хоч йому й було вже майже двадцять років, а мені влітку мало стати одинадцять. Літа, отже, не відогравали ніякої ролі й ми почували себе прекрасно. Тепер тільки я розумію, що цей юнак був просто дорослий підліток, а я велика дитина, і рівень розвитку нашого був як у п'ятнадцятилітніх хлопчаків. От чому нам було не важко сидіти вечорами, коли вже кінчали роботу, вдвох у майстерні й переглядати малюнки з книги „Трехсотлетие дома Романовых“, або читати Жюль Верна, гасати по світах підводних човном таємничого Немо, чи разом з Робертом і його прекрасною сестрою шукати батька, нещасного капітана Гранта.

Ми засиджувалися в майстерні допізна. Часом Панько розказував мені про своє село Крутоярівку, до якого він їздив недавно на тиждень про те, як у дитинстві пас він корів на леваді, про те, що батько в нього безногий, і про інші життєві дрібниці. Його безногий батько варив обід, пік хліб, прав білизну, виконував усю жіночу роботу, а мати працювала в степу, орала, сіяла, волочила... Я дивувався й запитував Панька, чому ж він сидить тут, а не їде в село працювати?

— Не поїду,—казав Панько,—там мені нема життя... Робітник з мене, сам бачиш, який,—він показував на свої довгі худі руки й на запалі груди,—а тут може в люди вийду... Та й робота легша... і заробіток є...

Він посилав додому гроші батькові, бо мати любила випити й часом пропивала все до останку, тоді біла батька й він писав слізні листи Панькові, жалівся на неї. Панько любив матір, але й батькові співчував.

— То вже не життя, коли ти каліка,—звертався він до мене,—а ще коли над тобою баба начальником...

Я з ним погоджувався, бо моїм „начальником“ один час була „баба“— Раїса Лейзерівна... Я міг виносити якої завгодно сили стусани від самого ребе, але найменший дотик її облудної білої ручки— обурював мене.

В цій точці ми сходилися з Паньком. Іще в другій. Ця друга загальна точка була— нелюбов до Файвеля, також підмайстера в палітурні.

* * *

Файвель був двадцятидвохлітній юнак, із сухотним рум'янцем на вилицях і далі аж до скронь. Він, сидючи за роботою коло вшивального варстату, співав соромицьких єврейських пісень, у них були такі місця, від яких уся майстерня розлягалася гучним реготом. Найулюбленіша його пісня була про дівчат, що сперше віддаються, а потім плачуть... Я думав, що він мабуть сам складає цих пісень, бо ні од кого більше я не чув їх. Він грав комічні ролі в єврейських аматорських виставах і, як казали, грав не погано, навіть добре. В нього була стара мати, вона жебрачила по містечкових хатах, ходила в лахмітті й жила невідомо, де й як. Мабуть також по добрих людях. Файвель, як і Панько та я, жив у палітурні.

Не любили ми його з багатьох причин. По-перше, за те, що він був дуже неохайна людина, завжди його онучі ткнули перепрілим потом, а сорочка була брудна, аж чорна. Інша причина була та, що він одержував порядну платню й не міг чи не хотів примусити матір кинути свою важку професію. Ми з Паньком тоді вже розуміли, що її професія важча за нашу, бо ми, з рештою, були власники своєї сили й могли її продати, а їй доводилося поневірятися, чекати, як собаці, тієї людської ласки, шматка хліба, тарілки борщу, чи кутка на ніч.

А остання з багатьох причин була та, що він мав звичку глузувати з Панька. Він доводив його своїми безглуздими жартами до крайньої роздратованості, потім відбувалося замирення, і так до другого жарту. Панько був парубок тихий, але запалистий, проте, запал його швидко проходив, на зненависть він не був здатний, тому Файвеля ми тихо не любили, не помщалися на ньому, навіть жодним рухом чи словом не завдавали йому клопоту.

По закінченні роботи він десь зникав, приходив знову до палітурні запізна й стукав несамовито в двері. Відчиняти йому ходили я або Панько. Він нашвидко скидав чоботи, розстилав ряднину на паці картону й засипав. Ми ж, переспавши перший сон, знову сідали до столу читати чи просто, лежучи, розмовляли на теми багатого різними очікуваними й несподіваними пригодами дня.

Часто ми говорили про Файвеля. Він для нас був незрозумілою людиною. Він ніколи ні з ким не говорив про себе та й про інших також, тільки лаявся та співав своїх соромицьких пісень. Він не цікавився книжками так, як ми, навіть більше— наше захоплення ними було об'єктом його вдалих і невдалих дотепів та брутальних жартів. Ми вже були погодилися з Паньком на тому, що Файвель просто зла, черства натура й що нічого ліпшого від нього чекати не можна.

* * *

На початку зими дев'ятсот шістнадцятого року з Файвелем сталася зміна. Він перестав виступати актором, не співав уже своїх пісень, за роботою сидів задумано, мовчки, наче зосередившись на одній думці... Було схоже на те, що ця невідома нам думка цілком і остаточно захопила його й не на хвилину не покидає. Але, як і раніш, по закінченні

роботи, він кудись зникав і не приходив до пізна. Часом він навіть не ночував у палітурні по дві-три ночі в ряд.

Ми—я з Паньком, повеселішали.

Нарешті ми перестали бути загальним посміховиськом, так би мовити, брудною плямою на яскраво сонячному тлі нашої палітурні. Ми могли вільно читати Толстого „Хазяїн і работник“, Горького „Жизнь Матвея Кожемякина“, Ершова „Конек Горбунок“ та інші книжки, що безліч їх було в палітурні...

Одного разу хтось приніс до палітурні „Кобзаря“. Панько сів читати його ввечері й не вставав до ранку, не відповідав на мої запитання, ні одного слова не вимовив за всю ніч... Вдень за роботою він сказав мені:

— Оце так книга! Перший раз таку читаю. Все про нас написано... Тільки чого він так жидів не любить?

Другої ночі ми разом читали Шевченка. Панько захоплювався, а я ображений тим, що майже через сторінку зустрічав гірке й коротке „жид“—ліг спати. Мені обридло чути це слово від малеївських хлопців Ганьки й Степана, від двірника Савки, „городовиків“ у поліцейському сквері й я не розумів, як це міг мій найбільший приятель Панько захоплюватись віршами людини, що навіть у віршах не могла уникати цього брутального слова.

А Панько був як у чаду.

В дєршу получку він пішов на базар. У букиніста Мойші Тарнопільського він купив за двадцять копійок старого потріпаного Кобзаря й знов та знов перечитував його довгими зимовими вечорами.

Він виріс за цей час і вже став дивитися на мене, як на дитину. Я читав „Хижину Дяди Тома“ й плакав, не розуміючи, чому так зі мною поводить ся Панько. Ми все ще спали разом у палітурні. Файвель приходив пізно, інколи приносив із собою таємничі пакуночки, які на ранок невідомо куди зникали. Одного разу зник з черговою дозою пакунків і він сам.

— Було це в суботу...

Але треба пояснити систему днів відпочинку, яка була в нашій палітурні. Майстри й підмайстри-християни відпочивали в неділю. Євреї відпочивали в суботу. Так само й у свята. Отже, палітурня цілий рік працювала, за винятком тих днів, коли збігалися християнські свята з єврейськими, а таких днів було мало.

Одної суботи я прокинувся пізно. Панько вже сидів за варстатом. Файвеля не було. Це мене не здивувало, але коли він не з'явився вночі й ранком у неділю також, ми почали турбуватися... Кинулися до його речей—їх не було...

Ми зрозуміли, що Файвель подався у мандри... А коли за кілька днів прийшла до палітурні його мати-жебракка, ми—я та Панько, дали їй полтиника й сказали, що Файвель зник у суботу невідомо куди й як...

Вона впала непритомна на порозі.

Потому ще приходив околдочний надзиратель і питав, чи працює в палітурні Файвель Завулонов. Ми відповіли, що він, Файвель Завулонов у палітурні працював дійсно, але в суботу зник невідомо куди.

Околдочний написав протокола й примусив нас під ним підписатися...

Ввечері ми—я з Паньком балакали на цю тему, і вирішили, що Файвель—якийсь злочинець, або вбив, або пограбував когось.

* * *

Наші відносини з Паньком стали вже зовсім налагоджуватись. Я ще, правда, ревнував його до Тараса Григоровича Шевченка, але мусив

змиритися з думкою, що „Кобзар“, з його незрозумілим для мене змістом, для Панька дорожчий, ніж я.

Отже, ми знову сиділи за книжками, розмовляли про війну, читаючи „Огонек“, „Всемирную Панораму“... Я захоплювався описами боїв, а Панько взивав мене дурнем. Чому він так ненавидав війну, я зрозумів лише за місяць, коли він повернувся з „воїнського присутствія“ і сказав гірко: — „забрили“...

З того дня почалися для мене гіркі часи.

Панько незабаром поїхав.

Я ходив на станцію виряджати його.

Він ішов по дорозі разом з багатьма іншими в шинелі, в незграбній шапці. За спиною в нього був клунок... В той клунок я поклав йому „Кобзаря“...

На станції новобранців посадовлено в теплушки, заголосили баби, впав на сніг безногий Паньків батько, засвистів свисток, закричав гудок, розпачливо і гостро—потяг рушив під плач жінок і дикі пісні новобранців... Необучених їх гнали на фронт. Величезну, крикливу, гнійну рану хотіли запахнути свіжим м'ясом.

До палітурні я йшов з Паньковим батьком. Він поруч зі мною на колінах ліз по снігу й оповідав про те, як у прокляту японську війну під Мукденом йому розтрощило обидві ноги черепками японської гранати...

— Ех, синок,—казав він мені,—молися богу за Пантюшку... може він на твою дитячу чисту молитву зглянеться, а я вже так нагрішив, що й не слухатиме він мене...

Я вирішив молитись.

Я згадав Панькові очі, повні одчаю й вирішив молитись.

В палітурні я віддав батькові Паньків кошик, він почапалав на своїх обрубках і швидко зник за ворітьми...

Другого дня в палітурні з'явилися нові люди: майстер Андрій та підмайстер Манька.

Вони за сніданком пили політуру, нюхали чорний хліб із сіллю, лаялись злісно й довго, невідомо з якої причини...

Мені вони не подобались.

Я їм теж не подобався своїм смутним виглядом і проханням не лаятись. Маньку—вісімнадцятилітнього хлопчину, величезного на зріст здоровила, невідомо з якої причини було охрещено жіночим ім'ям. Він заступив Панькове місце на роботі. Так само, як і Панько, він спав у палітурні.

Це завдало мені ще більшого горя.

Манька лягав спати рано й не міг заснути при світлі, гасив лампу, а я мусив сидіти й чекати доки він не захропе й тоді знову запалювати світло й сідати за читання...

Андрій, навпаки, був маленький, сухенький стариган. Він доводився далеким родичем Маньці, але терпіти його не міг і згода панувала між ними лише за сніданком, коли вони пили політуру. Останні години Андрій, як майстер, гримав на Маньку, а Манька на мене, як на учня.

Моїм обов'язком було „мазати“ корінці або обкладинки. Переді мною стояв казанок з крохмалем, лежав стос обкладинок, я вмочав щітку в крохмаль, водив нею по обкладинці, потім згортав обкладинку вдвоє й одкладав на бік... Цілий день я робив те ж саме, ті ж самі, однакові рухи, міг це робити вже з заплашеними очима, міг дримати й продовжувати „мазати“ обкладинки...

З корінцями справа була складніша.

Корінець—це вузенка смужка коленкору, таких смужок стос, під щіткою вони розповзаються, їх важко одривати один від усїєї маси, а до того треба ще не забруднити „лиця“...

Під кінець дня рука починає боліти, а в ліктевому суглобі ломить, їсти хочеться...

Під кінець дня я починав відставати від Маньки, я був у нього за „мазильщика“, він же покривав обкладинками книжки.

— Маж швидше!—кричав Манька.

Я починав квапитись, щітка падала в мене з рук, обкладинки розсувались і бруднились...

Манька лютів, схоплював щітку, бив мене нею по обличчю або просто „мазав“, аж поки ніс, очі, рот, щоки, волосся не вкривалися товстим шаром крохмалю...

Я плакав од болю, од образи—згадував, що Панько ніколи зо мною так не поводився і йшов умиватись... Рушника в нас не було—обличчя витирав грубим папером і знов ставав до роботи...

Частенько приходила до палітурні Файвелева мати. Я ще з вікна бачив її дитячу постать зодягнену в неймовірне дрантя й лахміття й виходив у сіни. Вона плакала, питала, чи я нічого не чув про Файвеля. Її безброве брудне обличчя було синє від холоду й морщилося. У зморшках блищали сльози... Я стояв перед нею безпорадний, розгублений і повторював—не чути нічого...

В дні її відвідин Манька цинічно глузував наді мною, а ввечері, коли ми лягали спати, питав, чого це я не йду до тої жебрачки. Що він хотів цим сказати, я не розумів і це мене дратувало...

Він засипав.

Я світив лампу й сідав до столу.

Зі стелі, од папірців, поналіплених на сволоки, падали на стіл тині... Лампа хиталася під стелею, бляшаний дашок нагрівавсь.. Я сидів над книжкою, не читав, дивився у вікно засноване химерним мереживом морозу. За вікном лютувала фуґа, вітер бив у стіни хатинки, рвав очерет зі стріхи... Така жура брала мене, такий сум... Як проклинаю я тепер своє загублене дитинство, без товаришів, без радости, з яким бодем я згадую про нього... І так, як у дитинстві, і тепер думки свої відаю єдиному моєму товаришеві, моєму вірному другові—паперові.

Мій мовчазний друже! Моя любов тобі, мої безсонні ночі тобі, вся мука розтерзаного спогадами серця, всі сльози, що пролив я їх у проклятій палітурні—тобі... Чи не забагато?—ти кажеш. Але ж уся радість мого короткого життя, хвилини неймовірних піднесень, коли серце билося гаряче, нервово, коли хотілося обняти світ моїми кваслими руками, коли кожна квітка, кожна травинка, кожний камінець на дорозі викликали щасливу думку, впевненість живу; і це тобі...

* * *

Того вечора я зачитався Марком Твенном.

Твір звався „Принц та жебрак“; і з бідним принцем траплялися нещасливі пригоди майже на кожній сторінці... Я жадібно ковтав очима рядкі, навіть не дивився на малюнки, так мені хотілося знати,—а що ж далі?

Далі було от що—лямпа надто розгорілася, бляшаний дашок завожений у клею та крохмалі нагрівся й почав смердіти, на гноті з'явилися ріжки, шкло бралося копотю, сажа літала по кімнаті...

Прокинувся Манька.

Він люто кинувся до мене, лаючись, що я палю гас, а потім йому від хазяїна влітає. Потім він учув неприємний запах горилого клею

що йшов від дашка, глянув на лямпку й лють його збільшилась. Він став мене бити. Я вирвався від нього й вибіг на двір... Він ганявся за мною, нарешті впіймав і звалив на сніг...

Я не пам'ятаю, як я знов опинився в палітурні, не пам'ятаю, що зі мною було другого дня... Пам'ятаю себе вже вдома, на ліжкові з компресом на чолі й термометром під рукою... Я прохворів шкарлатиною шість тижнів, думали вже, що помру, та на радість матері—одужав..

І знов палітурня.

Я плакав, я жалкував, що не помер, що знов мушу йти на поневіряння, але батько сказав, що коли він (тоб то я) не схотів учитись, то мусить працювати... з ремеслом у руках і неписьменний не пропаде. Мати хіть-не-хіть—з ним погодилась.

Тепер я вже не жалкую, що не помер тоді... Я був малий і не знав, яка велична й буряна пора йде...

Було 28 лютого сімнадцятого року.

Андрій і ще інший майстер у палітурні, щось дуже часто бігали на вулицю й про щось пошепки розмовляли... Манька (я нікому не сказав, що він був винуватець моєї хвороби) лише хотів устрияти до розмови—мав наказа робити своє діло й не тикати свого носа куди не слід.

Чомусь несподівано зазирнув до нас господар палітурні. Раніше ми його по два-три тижні не бачили.

Він про щось балакав зі старшим майстром—Андрійом, а коли пішов—Андрій сказав, підморгуючи:

— Усе мабуть знає!.. Хазяїн..

Мене послали до газетного кіоска за „Южным Краем“.

Це була подія.

Газет ніколи ніхто в палітурні не читав. Навіть того, хто читав газети, вважали за пропащу людину. Я побіг.

Коло кіоска стояла черга, наче за хлібом, і схвильовані городові просили людей розійтись. Але ніхто на них не зважав. Це також здалося мені не нормальним—завжди городових боялись. Я простояв у черзі годину й прийшов з „Южным Краем“. Він не задовольнив майстрів.

— Нема в ньому нічого,—казали майстрі, а я не розумів, чого вони шукають.

Та на завтра без усяких газет усі ми взнали, що царя скинуто й що в нас тепер революція. Манька з Андрійом на radoшах поцілувалися, випили пляшку політури й постановили прохати в хазяїна надбавки. Того ж дня хазяїн знов був у нас. Андрій з Манькою мнялися, підморгували один одному, підбадьорювалися й нарешті разом несміло промовили:

— Набавочки б?..

Хазяїн без довгих слів набавив Андрійові троячку, а Маньці півтора карбованці й пішов стурбований, заклавши руки за спину й перебираючи пальцями.

Тридцятого зранку вся палітурня піячила, а я пішов по місту блукати, дивитися, як очманілі околочні надзирателі намагаються розігнати натовпи, що збираються коло газетних кіосків. Я бачив, як ціла юрба оточила будинок ісправника й вимагала віддати газетчикам конфісковані газети. Ісправник вийшов без шапки й схвильовано, з тримтінням у голосі заявив, що, дійсно, в Петербурзі йдуть якісь заколоти, але ніякої революції нема...

Його худорляве обличчя зі шпичками сивих усів, блискуча лисина на всю голову посиніли й він стояв безпорадний і повторював, заїкався:

— Га-газети ще не п-при-и-були... Ні-ніхто їх не конфіскував, зрештою, це не моя справа, в мене наказ од губернатора.

Тоді з натовпу вискочив низенький кремезний чоловічок у пошарпаному ковшу та облізлому кашкеті й крикнув:

— Ти брось за губернатора ховатись! Ти нам очі не замазуй! Революція—вона, революція й єсть... Сволоч!

Юрба заревла несамовито.

— Мовчать!—крикнув ісправник, і його лисина ще більше посиніла. Він похапцем лівою рукою розстібав кобуру револьвера, але не встиг... Чоловічок у потріпаному ковшу вихопив бравнінга з кешені й вистрілював ісправникові в роззявленого рота. Кров хлопнула з двох дірок разом: з рота і з потилиці... Ісправник упав на порозі свого будинка.

В будинок увірвалася анархична юрба.

Я ще постояв, подивився, як розчавлений важкими чобітьми натовпу валився ісправників труп на ганку й почапалав далі...

За в'язницею коло вокзалу я зустрів салдатів караульної команди. Вони безладно йшли, плутаючись у полах шинелів, і командир, команди голосно кричав: Ать! Тва! Ать! Тва! — а сам ступав не вногу.

Повернувшись до майстерні, я застав у ній лише Маньку й Андрія. Вони були п'яні „в доску“ й ледви трималися на стільцях. Манька десь знайшов мою книжку „Трехсотлетие дома Романовых“ і шильцем проколював очі всім царям і царицям по черзі, починаючи з Михайла Федоровича й кінчаючи Миколою II та Олександром.

Андрій навчав його:

— Тепер, Манічко, рив-валюція, — захилювався він радісними словами, — ти бачив Манічко, як наші хазяїн присохли. Е-е! Т-ц! Це тобі не його імператорське величєство... Рив-валюція! — вискунув він і скинувся головою Маньці на плече.

Манька продовжував виколувати очі царям і царицям.

Вони, обнявшись, спали на столі, а я тримтїв на своєму паці картону, бо Андрій реквізував мою подушку й ряднинку...

* * *

Тепер, на десятирічному зломі нашої бурхливої епохи, я оглядаюся в минуле й багато з моїх дитячих вражнь стає переді мною вже в ішньому освітленні... Я вже по інакшому розумію їх. Справді! Курча—дитина звичайної курки, що лише знало блукати по дворі та, понуривши голову, дзобом викльовувати з землі, з гною кимся розсипане зерно, тепер силою історичного процесу перетворилося на гордого птаха, що, не боячись, злітає в неосяжну височинь...

Ідучи на вокзал, я не сподівався зустріти там Файвеля. В цих тривожних днях я навіть забув про нього...

Коли я блукав по перону, переходив путі, зупинявся коло стрілок—мертва тиша панувала на станції...

Я зупинився коло напівзруйнованої „кукушки“ на запасній путі... Вона стояла з розбитим тендером... У баку вже давно замерзла забута вода, а в димарі нахабна галка звилала гніздо й сиділа в ньому, висунувши чорну дзюбату голову...

Я зліз на паротяг, помацав кінчиками пальців зігнуту стрілку розбитого манометра, одчинив дверці топки—на колосниках лежав кам'яно-червоний перегорілий шар жухелиці...

Потім мою увагу притягла сила ричажків, що були в машині, я мацав їх руками, вони вже давно взялися їржою, як уся кукушка... раптово я підскобзнувся, трохи не впав, схопився за якесь руків'я, повис на ньому, одним коліном стоючи вже на підлозі, і зачувся гострий і тонкий паротяговий свисток, я занімів. Я думав, що моя кукушка

зараз зрушить з місця й почне стрибати по рельсах на своїх розгойданих колесах, помчить мене в невідомому напрямі безупинно, як оскаженілий кінь... Я навіть пригадував таку історію, як кінь поніс необачного хлопчика і ніхто не міг коня зупинити... Нарешті хлопчик упав з коня мертвий.. То був кінь, а паротяг у моїй уяві стояв завжди вище за нього. Тому в мене аж серце похолело від цієї думки. Я зовсім забув про те, що моя „кукушка“ стояла носом у тупик... Так вона й продовжувала стояти, аж поки повз неї не пролетів інший паротяг, тягнучи за собою зелені третьокласні вагони. Тоді тільки я прийшов до пам'яті, острах мій зник і я виліз із „кукушки“.

З вагонів потягу, який щойно прибув, що гудок його так налякав мене, вискакували озброєні салдати з червоними стрічками на ремінцях рушниць, з червоними бантами на грудях, на шапках...

Я здивовано й захоплено дивився на салдатів, як вони оточували будинок станції, як поліцаї здали їм зброю, як вони зривали з поліцаїв погони та як, з рештою, частина прибувчих вишикувалась у колону й здавалось—збиралася рушати до міста. Десь з'явився великий червоний прапор. Один телеграфіст виніс із будинку кілька царських прапорів, з них поздирали білі й сині полотнища, залишили тільки червоні й з ними колона в супроводі залізничників, телеграфістів і навіть частини городових, що вже встигли причепити собі червоні банти, вирушила до міста.

Я біг з боку колони, слухав, як салдати співали якоїсь нової, ніколи мною не чуваної пісні, і серце в мене тьохкало... від того мабуть, що був прекрасний день першого весняного березня, небо холодно голубіло, сніг білів та іскрився під сонцем, а червоні прапори були новиною для мого ока й так само мабуть дратували його, як червоне дратує око биків та гиндиків... Справді, я був дурненький, як бузівок на луках...

Проти чоловічої гімназії колона зупинилася. На паркан виліз хтось худорлявий з довгими руками й промовляв. Як я зрозумів, мова йшла про звільнення „політичних“ з в'язниці. В'язниця була за двісті кроків від гімназії й незабаром усі посунули до неї. При цьому лави змішались, салдати з червоними бантами йшли вже поруч з обивателями, з будинку гімназії незабаром хлинула юрба гімназистів, надходили ще робітники з різних кінців міста, з млинів, дрібних майстерень та підприємств. Прийшли й наші, Андрій та Манька. Вони єдині серед натовпу були помітно випивші й Андрій, схиляючись, кричав Маньці на вухо: — Рив-волюція... Це тобі не його імператорське величєство!

В цій сутолоці численного натовпу я зовсім випадково натрапив на салдата в задріпаній шинелі, в шапці—неможливий шапці, які носили салдати в час великої війни. Вони були всі на гачках, а в цього салдата гачки мабуть пообривались і тому теплі клапани спадали не лише на потилицю та вуха, а й на обличчя. Салдат що-разу відкидав з обличчя клапана, хвилину підтримував його рукою, а коли приймав руку, клапан знову падав на очі.

Я вирішив зарадити його горю. В мене в сорочці було заткнуто голку, що нею я працював у палітурні, шиваючи книжки. Я завжди лишав у вушкові довгу нитку, втикав голку в сорочку й обкручував ниткою обидва кінці голки так, що вона ніяк не могла випурснути. Я швиденько розплутав нитку й запропонував голку салдатові в інвалідній шапці. Салдат стояв боком до мене, і мені видно було його заросле в руду бороду обличчя. Він спочатку не зрозумів, а потім узяв голку й так знайомо промовив:

— Спасібо, мальчик...

— Файвель,—крикнув я,—це ти?

— Це я,—усміхнувся салдат з рудою бородою,—а ти...

— Шльомка!—докінчив я.

Я захоплено дивився на червоний бант у Файвеля на шинелі й уже розумів, чому Файвель зник з майстерні, і чому приходив околочничий надзиратель.

Ми йшли від в'язниці до нашої майстерні, я розказував Файвелеві про все, що трапалося в нас з часу його втечі.

— А Пантюшку взяли в салдати...

— Знаю,—відповів Файвель.—Його розстріляно на фронті за пропаганду... Знайшли в нього „Кобзаря“ й ще кой-які книжки..

Я згадав про Панька, про те, що „Кобзаря“ у сумку поклав йому я—і заплакав... Також я згадав і про те, що обіцяв безногому Паньковому батькові за Панька молитись, а не молився й рази й ще гірше заплакав. Перед очима моїми стояло Панькове обличчя, коли він прийшов з „воїнського присутствія“ й сказав, що його прийнято до війська. Також знову бачив я його безногого батька. Той шкульгав на своїх обрубках й розказував мені, як йому під Мукденом розтроволено обидві ноги й просив: „ти ж, синок, молись за Паньтюшку“...

Файвель постояв наді мною, помовчав, потім поклав мені руку на плече й сказав:

— Не плач, хлопче... Ну, розстріляли. Таке тепер врем'я прийшло... Може ще не одного з нас де небудь прихлопнуть. На те вона—борьба...

Він кінчив зашивати свою шапку, віддав мені голку й стиснув руку:

— Прощай, мальчик...

Уже смеркало... Березневе небо синім дзвоном висіло над містом. Файвель ішов уздовж порожньої вулиці з гвинтівкою на ремені через плече й його сутула постать чітко чорніла на присмерковому тлі... Я дивився йому вслід, щось стискувало мені груди, спирало дихання, спазмами схоплювало горло й несподівано для самого себе я заспівав тієї самої пісні, що співали її, ідучи зі станції, салдати.

— Марш у двір, жиденя!—крикнув, проходячи повз, обиватель у бобровій шапці.

Я зневажливо показав йому язика й продовжував співати.

Харків-Червоноград.
Січень, 1928 р.